

ANTROPOLOŠKA ZNAČENJA I SIMBOLIKA SRCA U RELIGIJAMA, KULTURAMA, FILOZOFIJI I UMJETNOSTI

Drago Šimundža

Čovjek je po naravi komunikativno biće. Govor je osnovni izraz te komunikativnosti. Ali nije jedini. Osim riječi — koja je u osnovi simbol — čovjek se služi različitim sustavima sporazumijevanja. Jedan od iskonskih načina, na razini imagitivne i intelektualne spoznaje, jest upravo *jezik simbola*. Srce je za to, kad je riječ o srcu, najbolji primjer. Ono nije samo organ, običan semantem ili pojam. Ono je, zahvaljujući svojoj osnovnoj funkciji, poprimilo arhetipsko značenje u misli i kulturi.

Nećemo, stoga, u ovom općem, kulturološkom-antropološkom poimanju srca govoriti o njegovoj organskoj funkciji; zanimaju nas opće koncepcije, koje u raznim kulturama, što se reflektira u različitim segmentima duhovnog života, pridaju srcu različite psihosomatske uloge i, u vezi s tim, prenesene simbolične sadržaje i značenja.

SIMBOLIKA SRCA KAO ISKAZ DUBLJEG ZNAČENJA

Ako prihvatimo misao da se ljudski govor, jednako kao i ljudska svijest, očituje na tri osnovne razine: na razini zbiljskoga, pomišljenoga i simboličnoga, onda ćemo lako shvatiti da pojedini pojmovi, odnosno riječi, spontano prelaze iz jedne razine u drugu te da u različitim kulturama imaju različite sadržaje i poruke. Jedna takva riječ — mogli bismo je istaknuti kao izraziti primjer — jest i riječ srce. Ono s manjom ili većom plastičnošću u svom semantično-semiotskom dijapazonu izriče ili simbolizira različita područja ljudske stvarnosti i doživljaja, što upućuje na njegovo *arhetipsko* ponašanje i dubinsko prožimanje pojmovnoga, leksičkoga i emocionalnoga. Gotovo sva osjećajno-čuvstvena strana našega života uzima srce za svoje odredište i simbol. To se, naravno, u prenesenom smislu odražava na različitim duhovnim područjima, sve do sustava vrednovanja i mišljenja.

Simbolika je, naime, uvijek šira od osnovnog značenja iz kojeg proizlazi. Ona pruža nove spoznaje i odnose. Dinamika jezika i sugestivnog stila počiva na tzv. dodatnim, konotativnim indikacijama, na slojevitosti, metaforici i simbolici riječi. Srce, kako to redovito biva, crpe svoje semantično-semiološke odrednice, doživljajne aspekte i asocijacije, iz svog biološko-fiziološkog značenja i emotivnih sadržaja koji mu se u prenesenom smislu pripisuju. Ono je po svojoj funkciji i po mjestu središnji organ složenih organizama, tako da u nekim starijim jezicima — a to je slučaj i u indoevropskom prajeziku — interferira s pojmovima središte i sredina. Naime, iz korijena *krd*, riječi koja je značila i središte i srce, nastali su današnji nazivi za taj vitalni organ u suvremenim indoevropskim jezicima.

Iz primarnog sadržaja i značenja srca — očito zbog toga što omogućuje cirkulaciju krvi i opstanak čitava organizma — čovjek je od najstarijih vremena izvodio dodatne uloge i shvaćanja, i kako mu je pridavao različita svojstva, tako su sama riječ i pojam poprimali različita stvarna i simbolična poimanja i odnose. Zahvaljujući tome, danas je mnogo širi opseg i doseg metaforike i simbolike srca nego što to njegova narav, funkcije i uloga zaslužuju.

Simbolika srca, ako se tako smije reći, nije sustavno smišljena i dogovorena, kao što su na primjer smišljeni simboli u matematici, logici, znanosti ili suvremenoj tehničkoj civilizaciji. Ona je, da se poslužimo Jungovom terminologijom, vezana za arhetipsku strukturu ljudske svijesti. Srce je stoga u svim vremenima i narodima, iako različito u različitim kulturama, imalo važnu ulogu i široku semiotsku vrijednost. Kao arhetipski model ono je bilo, a i danas je u stanovitom smislu, simbol ne samo pojedinih afekata, nego različitih stupnjeva i stanja emotivnog života, kao i karakternih osobina sve do poistovjećivanja čovjeka s poimanjem ili dožljivanjem njegova »srca«.

Kao i svaki simbol tako i srce, poprimajući različite funkcije, preuzima transcendentnu ulogu, sadrži semiološke vrijednosti koje idu dalje od obične poruke i realnog sadržaja. Taj metaforični doseg u sebi nosi subjektivne doživljaje i asocijativne poticaje, dinamiku nedorečenoga. Zato se kao simbol drugačije ponaša nego obična riječ i njezin logični pojam. To je figurativni odnos prenesenog smisla. Plastičniji je i po značenju neodređeniji, ali je zbog toga po sadržaju i dosegu širi, bogatiji, imaginativniji. Aktivno potiče, naznačuje i sluti »ono drugo«, što sama riječ semantički ne kazuje.

Promatrano u tom smislu, srce simbolizira čitava područja duhovno-emocionalnog karaktera, budi asocijacije, nudi dubinske veze i daljnja konotativna značenja. Kao simbol sadrži neku psiho-pedagošku funkciju i svojom dinamičnošću polaznih oznaka potiče na cjelovitije spoznaje. Pod tim vidom, npr. štovanje srca Isusova, koliko god polazilo od realnog, probodenog Srca, sadrži u sebi duboku religioznu viziju cjelovitog poimanja kalvarijske drame i, naravno, Kristove ličnosti, njegova upućenja u božansko-ljudskom jedinstvu, u kojemu se sažima i odražava sakramentalna uloga ljubavi i milosti.

Srce se, dakle, u svojoj figurativnoj funkciji podvrgava općoj logici simbola, koji nikada do kraja ne doriče poruku, ne izriče je u vidu potpunog dosega i podataka, nego je samo naznačuje u smislu dubljeg otkrića i potpunijeg poniranja subjekta u pojmovnu cjelinu. To je meta-funkcija simboličnog govora. Seže preko granica rečenoga u područje emocionalnoga, kroz raznoliku slojevitost spoznajno-iskustvenog doživljaja, imaginacije i znanja. Svaki simbol — pa tako i srce — inspirira i budi različite razine osjećaja i misli, spoznaja i smisla.¹

Zbog toga srce, sukladno svojoj simbolici, višeznačno i transcendentno djeluje. Ne precizira nego usmjeruje i sluti. Implicira i budi sve moći

•
¹ K. G. Jung, *Čovjek i njegovi simboli*, Mladost, Zagreb, 1974, str. 20—21.

bića: svijest i podsvijest, osjećaje i maštu, čuvstva i intuiciju, duh i iskustvo. Omogućuje, kaže Mircea Eliade »slobodno kretanje kroz sve slojeve zbilja«,² u sebi uključuje različite kombinacije stvarnoga, promišljenoga i simboličnoga.

Srce stoga, u općoj antropološko-kulturnoj viziji, simbolizira mnogo šire područje nego što ga stvarno označava i ima. Podsjetimo li samo da je ono mjesto i naznaka različitih duhovnih i psiholoških reakcija, da u svom figurativnom smislu obuhvaća raznolike slojeve emocionalnoga, intuitivnoga i nagonskoga u čovjeku, vidjet ćemo kako je njegova simbolika nepregledna i da ne može biti do kraja precizna i određena.³ Usprkos tomme, uloga mu je »funkcionalno koherentna«; široko zahvaća u dubine bića i nalazi snažne rezonancije u svijesti čovjeka. Svojom dinamičnošću utječe na svjesne i podsvjesne funkcije duha i njegovu transcendentnu djelatnost.⁴ S jedne strane slikovito simbolizira i sažima, s druge upućuje prema dubljim sferama spoznaje i subjektivnog doživljavanja.

I u našem je jeziku višeznačna njegova simbolika, pokriva razne sadržaje i u metaforičkom govoru odražava razna značenja. Majka djetetu, npr., kaže *srce moje*; prijatelj prijatelju *otkriva srce*; nešto nas *dira u srce*; s nekim smo *jedno srce*; zahvaljujemo *od srca*; često nas, i u prenesenom smislu, *zaboli srce*; zna ono i *puknuti*, stvarno, ili samo *venuti od tuge*. U narodnoj pjesmi *srce puca* u smislu *umiranja i patnje*. Vladamo se *srdačno, srčano, sa srcem* ili *bez srca*; prihvaćamo *draga srca*, možemo biti *iskrena, blaga*, ali i *tvrda, kamena, čelična srca*. Mnogo toga ovisi o *kulturi ili odgoju srca*. Iako se srcem najčešće *ljubi* ili *mrzi*, ono također *pati, nada se, raduje, sluti*; pokatkada simbolizira zavjet i predanje, narav i karakter, čovjeka. U narodnome se iskazu *srce daje*, kad je riječ o cjelovitom predanju, i *susteže*, kad je riječ o kakvu afektu ili djelomičnom odnosu.

Doista, u današnjoj su upotrebi i kulturi gotovo neiscrpive metaforika i simbolika srca. U *srcu* se doživljava, razmišlja, snuje i odlučuje: ono *opršta, zavidi, potiče i zahtijeva*... Svašta mu se »pridaje«. Francuzi, npr. *pamte u srcu* (par coeur), Talijani se za nešto *brinu u srcu* (avere a cuore), Nijemci se, kao i mi, *s rukom na srcu* (Hand aufs Herz) pozivaju na istinu. Suvremena tehnologija planira mehaničke pogone pod nazivom srca; štoviše, kompjutorska središta imaju već to ime (u Zagrebu npr.), itd.

Srce također, u prenesenom smislu, u raznim znanostima i disciplinama označuje izvor radnje i energije, simbolizira središte ili važan dio, odnosno u širokoj semiotici predstavlja afektivnu komponentu, psihološku funkciju bića i tipične crte ličnosti, bit neke stvari ili duhovnu fizionomiju osobe.

² Usp. J. Chevalier—A. Greerbrant, *Rječnik simbola*, NZMH, Zagreb, 1983, str. XIV.

³ Usp. K. G. Jung, nav. dj., str. 21—25.

⁴ Usp. *Rječnik simbola*, str. XXI.

SRCE U POVIJESNIM KULTURAMA I SUVREMENOJ CIVILIZACIJI

Simbolika o kojoj smo govorili odraz je širokih koncepcija srca u povijesnoj baštini različitih civilizacija i kultura. Srce je tijekom povijesti, u svijesti ljudi i shvaćanju kultura poprimilo široku lepezu funkcija i značenja u zbiljskoj, pomišljenoj ili samo slikovitoj razini simboličkog govora.

Općenito je u starijim kulturama i civilizacijama imalo širu i važniju ulogu — i simboliku — nego danas. Često je predstavljalo čovjeka u cjelini osobito njegovu nutrinu, mjesto i izvor duhovnih reakcija. Dok je u našoj suvremenoj civilizaciji racionalno svedeno na svoju fiziološku funkciju i plastičan simbol afektivnog života, u povijesnim je kulturama i religijama shvaćeno i mišljeno stvarno i simbolično, kao izvor i određište ne samo osjećajnosti i čuvstvenosti, nego i širih duhovnih, pa i misaono-intelektivnih i intuitivnih moćiju i odlika.

Jedna kratka panorama otkrit će nam, barem u presjeku, što je sve srce značilo i kako mu se kroz povijest u tradicionalnim kulturama pristupalo.

U semitskoj je kulturi i židovskom mentalitetu, kako to možemo pratiti u Bibliji, srce predstavljalo, polazeći od svog osnovnog fiziološkog značenja, nutrinu čovjeka, središte duhovnog života. Ono u tom smislu nadilazi slojevitu podijeljenost bića, označava čovjeka u cjelini, neovisno o bilo kakvoj »distinkciji između tijela i duše, čina i osjećaja, vanjskoga i nutrašnjega« u čovjeku.⁵ Zato se u Bibliji u *srcu* doživljava, osjeća, misli, zaključuje, vjeruje i djeluje. Ono je mjesto i simbol različitih moćiju cijelog čovjeka (Ps 95, 8. 10; Heb 3, 12). U stvari, srce u Bibliji i nije samo metafora; ono je, alegorično shvaćeno, izvor i mjesto duhovnog događanja u čovjeku. Srce je, kaže Sirah, Bog dao ljudima »da razmišljaju« (17, 6). Zato ono »smišlja odgovor« (Iz 15, 28), a »usta govore ono čega je srce prepuno« (Mt 12, 34; Lk 6, 45). Bog Salamonu stavlja mudrost »u srce« (1 Kor 10, 24), a Izraelce opominje da naprave »sebi novo srce« (Ez 18, 31). Srcem se u Bibliji griješi (Mt 15, 19), opravdava i vjeruje (Rim 10, 9—10).

Za razliku od naših današnjih shvaćanja, kad se ljudskoj duhovnoj sferi slojevito pristupa, židovska je dakle antropologija pripisivala srcu ukupnost psihičkog života, ne samo područje čuvstvenosti (2 Sam 15, 13; Ps 21, 3; Iz 65, 14), nego jednako tako i sferu sjećanja, misli, planova i odluka.⁶ Srce je bilo prihvaćeno kao nosilac osobnosti i prema tome glavnim izvorom duhovnih akcija i reakcija, posebno u religioznom i praktično-moralnom životu. Ono je mjesto susreta s Bogom, ima ulogu svijesti i savjesti, predstavlja čovjeka u njegovu egzistencijalnom i moralnom totalitetu. Izrazi *blago*, *ponizno*, *skrušeno*, odnosno *tvrd* ili

⁵ Usp. *Dizionario teologico* (diretto da Heinrich Fries), Queriniana, Brescia, sv. I, str. 417.

⁶ *Rječnik biblijske teologije* (uredio Xavier Léon-Dufour), Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1969, str. 1253.

zasljepljeno srce, u vidu sinogdohe, kao dio za cjelinu, kvalificiraju čitava čovjeka, njegov duhovni ili moralni lik.⁷

Slično hebrejskoj tradiciji, i u egipatskoj je civilizaciji srce središte i organ života, volje i inteligencije. I simbolika mu je vrlo izražajna. Bog Ptah je svemir zamislio svojim srcem prije nego ga je snagom svoje stvariteljske riječi sazdao.⁸ U religioznom smislu srce je znak Božje prisutnosti u čovjeku. Ono je sudište dobra i zla. Na sudu pokojnika srce se vaga, jer ono je sjedište odluka i princip moralnog djelovanja. Kako ono posvjedoči, takva će biti na koncu i presuda. Sve iz njega izvire i ono o svemu sudi.

I daleke istočnjačke kulture imaju o srcu bogato mišljenje. U indijskoj se religiji smatra da je srce Brahmino boravište. Osim toga, ono je središte individualnog bitka. U *Vedama*, kad pjesnik pjeva *Pjesmu o iskonu*, u srcu vidi izvore slutnje i spoznaje: »Proničući srce mišlju, mudraci su našli tu vezu što bitak s nebitkom spaja.«⁹ U *Bahavadgiti* najvažnijem dijelu *Mahabharate*, najdužeg epa na svijetu, na srce se aludira kao na moralni faktor djelovanja. Ono je uz to boravište duha, kraljevski organ i izvor ljubavi.

U staroj je kineskoj kulturi srce izraz hrabrosti i simbol svjetlosti. Ono je središnji organ i gospodar daha; bitan je faktor u životu, a pripisuje mu se također utjecaj na intuitivno-spoznajnom području. *Rječnik simbola* upućuje na njegovu simboliku svjetla te upozorava na određenu podudarnost srca s elementima zemlje i vatre kod starih Kineza. Srce se uzdiže »do počela svjetlosti«.¹⁰

U muslimanskoj tradiciji, počevši od Kur'ana, koji je nadahnut Biblijskim koncepcijama, srce ima ne samo osnovnu fiziološku ulogu nego predstavlja središte ljudskog duha. Ono je u muslimanskoj viziji organ intuicije i kontemplacije: u njemu se spoznaje i doživljava duhovna realnost. Zato je prijestolje Božje. Slično kao i u Bibliji, u muslimanskoj metaforici i simbolici poprima različite duhovne uloge i funkcije. U njemu se misli i osjeća, odlučuje i sudi. U psihološkoj perspektivi označava najskrovitije, najintimnije misli i nutrinu.

U starim indijanskim shvaćanjima kod Indijanaca u Južnoj Americi srce je izvor života i duhovne snage. Ono određuje čovjeka i simbolizira njegove različite duhovne radnje. I danas kod Karaiba i nekih drugih indijanskih plemena samo jedna riječ označava srce i dušu, a kod Tucana ista riječ znači srce, dušu i bilo. U plemenu Wuitoto (južna Kolumbija) riječ srce označava također prsa, pamćenje i misao.¹¹ U

⁷ Srce se u Bibliji samo desetak puta spominje u njegovu osnovnom fiziološkom značenju, dok se više od tisuću puta uzima i upotrebljava u prenesenom smislu (usp. *Dictionnaire de spiritualité*, 24—25, str. 2279).

⁸ Usp. *Rječnik simbola*, str. 622.

⁹ N. Košutić-Brozović, *Čitanka iz stranih književnosti*, I, ŠK, Zagreb, 1971, str. 41.

¹⁰ *Rječnik simbola*, str. 621.

¹¹ Metraux Alfred, *Boy's initiation rites: religion and shamanism*, u *Handbook of Sth American Indians*, sv. V, Washington, 1949. (*Rječnik simbola*, str. 223).

biti, ono nije samo tjelesni organ, ono je istodobno simbol duhovnih vrijednosti i glavnih moćiju naravi.

Grčko-rimska kultura u svojoj je osnovi racionalna. Zbog toga antika značenjima i simbolici srca prilazi vrlo racionalno. Srce je za stare Grke i Rimljane najprije važan tjelesni organ. S tim u vezi, njegova se uloga svodi na glavnu fiziološku funkciju; od nje se proširuje uglavnom na čuvstva i širu simboliku i metaforiku. Filozofi mu ne posvećuju mnogo pažnje, osim Stoe, koja ga određuje kao sjedište duhovnih akcija u ljudskom tijelu. No pjesnici ga ističu kao važan faktor duhovnog i psihičkog života. U Homera je vrlo plastična metaforika srca; u lirika i tragičara također. Ono je izvor ljubavi, prijateljstva, hrabrosti, simbol emocionalnog života i moralnog vladanja.

Kršćanska kulturna baština vuče svoje korijenje iz dva velika izvora, iz Biblije i antike. Njima duguje i svoju tradicionalnu koncepciju srca u stvarnom i prenesenom značenju. S obzirom na to, u ranom je kršćanstvu, što je očito u patristici, poglavito u sv. Augustina, u njegovu tumačenju psalama,¹² snažan utjecaj biblijskog shvaćanja. Srcem se i u srcu odvija velik dio duhovnoga, posebno religioznoga života. Tome su sigurno pridonijeli i prijevod *Septuaginta* i *Vulgata*. No u općoj kršćanskoj tradiciji, srcu se uz njegovu fiziološku ulogu, nešto slično kao i u grčko-rimskom svijetu, polako rezervira njegovo uže područje psihičkih reakcija i čuvstvenog života. Naravno, metaforika srca, nije time ni blizu iscrpljena. Njegove dvije osnovne funkcije, biološka i afektivna, trajno mu u kršćanskoj civilizaciji i kulturi daju važne uloge i omogućuju široku simboliku.

Suvremena tehnička civilizacija, u svom racionalizmu i pragmatizmu, pozitivistički gleda na ulogu i funkciju srca. Znanstvene metode i tehnički postupci sve više zanemaruju i ruše simboličke i dinamičko-metaforičke vrijednosti. Srce se tako nalazi pred reduktivnim procesom svojih, kako smo vidjeli, široko antropološki i kulturološki shvaćenih funkcija i značenja. Moderna civilizacija u njemu gleda vitalni organ, za kojim, smiono, i umjetno poseže. Dok ga tako s jedne strane realistički promatra i vrednuje, s druge mu diže aureolu arhetipskog značenja u kompleksu duhovnog i emocionalnoga života.

Ipak, usprkos svemu, srce i u današnjoj civilizaciji nadilazi svoju samo biološko-fiziološku ulogu. Simbolika mu je još uvijek sveprisutna na raznim područjima života: u izričaju, kulturi, filozofiji i umjetnosti. Ono u prenesenom smislu predstavlja slojevitu stvarnost duhovnoga i moralnoga, životnih navika i intuitivnih naslućivanja. Ima važnih utjecaja u slutnjama i poimanjima različitih shvaćanja i opredjeljenja.

•
¹² Anton Maxsein, *Philosophia cordis. Das Wesen der Personalität bei Augustinus*, Otto Müller Verlag, Salzburg, 1966, usp. str. 40 i 350 (bilj. 23): »dedit tibi deus oculos in corde, rationem in corde...« (Sermo 126, 2)..

PHILOSOPHIA CORDIS ILI UTJECAJI SRCA U FILOZOFIJI

Ako smo dovoljno uočili činjenicu da se u tradicionalnim kulturama spoznaja shvaćala vrlo široko, pri čemu su stanovitu ulogu vršile i afektivne vrijednosti, dotično da se u nekim civilizacijama srcu pridavala mnogo šira duhovna djelatnost nego danas, onda je shvatljivo da je u nekim epohama i filozofskim koncepcijama srce imalo veću ulogu nego što mu znanstveno pripada.

Dionizijska strana ljudske prirode uvijek je naginjala afektivnim vrednotama. Srce je pri tome fungiralo kao pokretač i simbol. Ali i onaj drugi, apolonski princip naravi, sa svojom intuitivno-kreativnom aktivnošću, nerijetko se nadahnjivao na izvorima srca. Filozofska misao, naprotiv, manje se oslanjala na srce i njegovu domenu. Ona je samo u nekim svojim segmentima, u emotivnim koncepcijama života, ovdje ondje, kompaktirala sa srcem, više posredno nego neposredno.

U toj perspektivi treba shvatiti i ovo naše izlaganje o filozofiji srca. Nije riječ, i ne može biti, o sustavnim postupcima i faktičnim cjelovitim sustavima; govorit ćemo samo o određenim poticajima, afektivnoj obojenosti i intuitivno-iracionalnim poniranjima u tajne života, te s tim u vezi zaći i u filozofska područja i pitanja, u kojima se osjeća prisutnost srca.

Metafora Klementa Aleksandrijskoga da je Bog »srce svijeta« ili muslimanska uzrečica da je Alah »srce srdaca« samo komparativno dotiču simboliku srca; misao im je teološke naravi, zasnovana je na teološkoj koncepciji, u kojoj je Bog stvoritelj i odredište svega. Međutim, ideja da je srce inspirator duhovnog života, odnosno istočnjačka misao da »svjetlost duha sja u pećini srca« ili glasovita Pascalova vizija da se istina »spoznaje ne samo razumom, nego i srcem«¹³ — pružaju novu razinu: upozoravaju da se osjećaji u čovjeku egzistencijalno interferiraju te barem implicitno javljaju i na području filozofske misli.

Platom i Aristotel, u sklopu svojih misaonih sustava, ne pripisuju srcu neku filozofsku ulogu; ostavljaju mu njegovu fiziološku funkciju. Grčka se Stoa zanima za utjecaje srca, ali ga označava kao sjedište osjećaja u tijelu. Epikureizam respektira srce u njegovu afektivno-emocionalnom smislu. Neoplatonizam ga implicitno uzima u obzir, kroz svoje volitivno-čuvstvene poglede na čovjeka. Filon ga pod uvjecajem Starog zavjeta promatra u biblijskoj tradiciji, ali kad su u pitanju mišljenje i odlučivanje (*dianoia* i *boulai*), uzima ga kao čisti simbol.

Antikna filozofija, u skladu sa svojim antropološkim shvaćanjima, dijeli čovjeka ili, točnije, njegov duhovni život na različite slojeve prema grčkoj koncepciji, tako da se biblijski pojam srca, organa koji predstavlja cjelovitost ličnosti, središte duhovnog »dogaćanja« u čovjeku, kod filozofskih pisaca može pratiti jedino u sv. Augustina. Boecije, sa svojim djelom *De consolazione philosophiae*, samo stjecajem okolnosti

¹³ B. Pascal, *Pensées*. Texte établi et annoté par Jacques Chevalier, Le livre de poche, Paris, 1966, str. 237, br. 479.

ističe afektivne aspekte misli, inače je stoički orijentiran. U jednu riječ, kao što smo upozorili, grčko-rimski svijet, pa tako i njegova filozofija, suspregnuto gleda na funkcije srca, prepušta mu bez sustezanja samo afektivnu stranu; u filozofiji na nj vrlo malo računa.

Patristika se redovito služi biblijskim navodima i njezinim simboličkim poimanjima. Pod tim se vidom i srcu daje šire značenje, barem kao »središtu« ili »mjestu« duhovnog »zbivanja« u čovjeku. Sv. Augustin je kao pisac i filozof za to najočigledniji primjer. Svojom egzistencijalnom misli, kako je »nemirno naše srce« dok ne otpočine u Bogu,¹⁴ najznačajnije je, u teološkoj literaturi i kršćanskoj filozofiji, sferu srca upleo u sudbinu čovjeka, odnosno našu iskonsku sudbinu povezao sa srcem. Poznati augustinolog Anton Maxsein zbog toga Augustinovu duhovnu viziju naziva »filozofijom srca«.¹⁵

Svojim principom ljubavi, kao aksiološko-moralnom normom, Augustin, slijedeći Evandjelje, bit kršćanskog života prenosi u sferu srca. *Radix nostra caritas est* — Naš je temelj ljubav, kaže on i dodaje: *dilige et quod vis fac*: ljubi i čini što hoćeš.¹⁶ Iako se često poziva na riječi *anima* i *animus* kad govori o ljudskoj nutрини,¹⁷ srce mu je — COR — središnje mjesto duhovnih događanja, čuvstva i misli. Ono je princip jedinstva i temelj osobnosti.¹⁸ S njim se i u njemu odvija praktična strana duhovnog života, sve do spoznaje i pristanka. Srce je stjecište i mentor moralnih i u širem smislu religioznih težnja i nemira, padova i uspinjanja. I *aversio* i *conversio* — odvratanje od Boga i obraćenje k njemu — rađaju se, nastaju i prema Augustinovu shvaćanju ostvaruju u srcu. Svi se račun i obračuni, nade i pomirenja s Bogom u srcu sređuju.¹⁹

Na taj način, osnovno pitanje Augustinove filozofije: *spoznati Boga i dušu*, kako sâm kaže,²⁰ u srcu nalazi svoje polazište i osnovu. Njegov se iskonski nemir kroz pojam *cor rectum* smiruje u uzdizanju k Bogu.²¹ Tako se osnovna želja hiponskog biskupa da *spozna sebe i Boga* — *noverim me, noverim te* — implicitno svodi na *redire ad cor* — vraćanje

¹⁴ Usp. Conf., I, 1: »tu excitas, ut laudare te delectet, qui fecisti nos ad te et inquietum est cor nostrum, donec requiescat in te.«

¹⁵ Anton Maxsein, *Philosophia cordis. Das Wesen der Personalität bei Augustinus*, Otto Müller Verlag, Salzburg, 1966.

¹⁶ Usp. En. in Ps 48, 3; ib. 51, 12. V. A. Maxsein, nav. dj., 70—89; Usp. str. 368—69, bilj. 13; 71—146

¹⁷ A. Maxsein, nav. dj., 28—36. Usp. En. in Ps 102, 2: »quaeris quare sunt interiora tua? Ipsa anima tua. Quid est anima tua? Omnia interiora tua.« (Svi navodi prema Maxseinu, usp. str. 346.)

¹⁸ Nav. dj., 13—15; 90—96.

¹⁹ Nav. dj., str. 157—164. Usp. En. in Ps. 65, 22: »redi ad te, intus esto tibi iudex, ecce in cubiculo tuo abscondito in ipsa vena intima cordis, ubi tu solus es, et ille qui videt, illic tibi displiceat iniquitas, ut placeas deo.«

²⁰ Soliloquia I, 1, 7: »quid ergo scire vis? Breviter ea collige: deum et animam scire cupio: nihilne plus? Nihil omnino.«

²¹ A. Maxsein, nav. dj., str. 114—135. En. in Ps. 122, 4: »Desiderio enim bono levamur ad deum... qui ascensus in corde fecit. Quid est ascendere in corde? Proficere in deum.«

k srcu i poniranje u najintimniju bit sebe.²² I to ne samo zbog osobne sabranosti, nego primarno zbog činjenice da nam je Bog intimniji od nas samih, da je s nama u nadama i nemirima srca.²³ Tamo nas on uznemiruje i traži prije nego ga počnemo tražiti.²⁴ Zbog toga *redire ad cor* u Augustinovu rječniku znači *exquirere deum* (tražiti Boga). Zato opominje: *Converte cor tuum e dirige ad deum* — Obrati svoje srce i upravi ga k Bogu.²⁵ Štoviše, u Augustinovoj viziji, srce u prenesenom smislu raspolaže s »očima« i »razumom«: ono spoznaje, pamti, traži i odlučuje.²⁶ Naravno, kako to shvaća i tumači Aurelije Augustin, *cor rectum* nadahnjuje Bog; on je »svjetlo« i »istina« srca,²⁷ u njemu boravi²⁸ i milosno djeluje. Ukratko, u Augustinovoj viziji, srce ima središnje mjesto i vrši višestruke duhovne funkcije.

Takvo doživljavanje srca nije našlo svoje dublje korijenje u kršćanskoj skolastici. Racionalizam je preuzeo maha nad osjećajem i srcem, Aristotel nad utjecajem neoplatonizma i Augustina. Doduše, pravo govoreći, u kršćanstvu se trajno osjećala ona latentna vena nadahnuta Augustinovom vizijom, poglavito u mističnoj teologiji.²⁹ Prisutna je npr. u sv. Bonaventure, u afektivnoj literaturi i u Duns Scota,³⁰ ali je općenito, prevladala tomistička opcija racija.³¹

Slično je i u novovjekovnoj filozofiji. Dok moderni evropski racionalizmi (Descartes, Spinoza, Leibniz, zatim Kant i njemački idealizam) zaboravljaju na ulogu srca, engleski mu empirizam pruža neke šanse, koje će u stvari doći do izražaja poslije u različitim novijim teorijama, koje više ili manje ističu emocionalni faktor i neposredni intuitivni doživljaj pred diskursivnim postupkom i strogim logističkim metodama.

Ipak, na početku rađanja moderne misli, u 17. stoljeću, mistik iz Port-Royala, Blaise Pascal, u svojim *Mislima*, najsnažnije zagovara i zastupa filozofiju srca. Njemu je ono kao i Augustinu egzistencijalni korijen ljudskog duhovnog života, te u tom smislu i filozofske misli. Zbog toga se »kladi« na srce i bezrezervno podupire njegovu emocionalno-intuitivnu ulogu u životu. Ona je, smatra Pascal, dublja i snažnija u čovjeku, izvornija i autentičnija od najdubljih naknadnih obrazlaganja i zaključaka.³²

²² Nav. dj., str. 155—156. Usp. str. 391, bilj. 23.

²³ Usp. Conf. III, 6; 11: »tu autem eras interior intimo meo.«

²⁴ Sermo 122, 2. Usp. En. in Ps. 69, 2.

²⁵ A. Maxsein, nav. dj., str. 101—103.

²⁶ Usp. En. in Ps. 55, 10.

²⁷ Usp. Conf. III, 4; 8 i III, 6; 10.

²⁸ En. in Ps. 45, 9: »sedes dei est in cordibus hominum.«

²⁹ Usp. F. Cayré, *Patrologie et Histoire de la Théologie*, II, Desclée et Cie, Paris-Tournai-Rome-New York, 1955, str. 657—664.

³⁰ Nav. dj., usp. str. 464—465; 631.

³¹ Srce je u tomizmu princip vitalnih snaga, osjećaja i moralnog čina (usp. *Summa th.* 3 q 90 3 ad 1), nije pod vlašću razuma (ib. 1—2 q 17 9 ad 2; usp. ib., q 38 5 ad 3).

³² B. Pascl, nav. dj., str. 235—239, br. 470—481.

Egzistencijalist u biti, Pascal ne može odvojiti misao od života, život od mistične stvarnosti i srca. Srce je, smatra on, organ duše, princip duhovnog i materijalnog jedinstva u čovjeku. Razum djeluje naknadno, sporo i hladno, srce doživljeno i neposredno; njegovom neposrednošću osjećamo i spoznajemo i samoga Boga,³³ jer ono je pokretač ljudskog čina, pa prema tome i čina vjere, koju Bog stavlja u srce.³⁴

U stvari, Pascal za to ima svoje razloge. Temelji ih na postavci da se svako naše umovanje svodi na popuštanje osjećaju, da nam je osjećaj bliži i egzistencijalno dublji od misaonih zaključivanja, koja su posteriorna intuitivno-osjećajnom doživljaju.³⁵ U jednu riječ, »mi spoznajemo istinu« kaže Pascal, »ne samo razumom, nego i srcem«.³⁶ Štoviše, srce je prema njemu u neku ruku važnije; ono osjeća i uočava prvotne principe i temeljna načela.³⁷ Stoga on i vjeru više oslanja na srce, koje ga ne može prevariti. Ono ima »svoje razloge«, što ih razum ne može kontrolirati; ne spozna je ih.³⁸

Takvo istaknuto mjesto i ulogu srca tvorci velikih filozofskih sustava nisu prihvatili. U našoj mu kulturi takvo mjesto, više praktično nego teorijski, daju samo pjesnici i — ako se šire shvati, kao simbol emocionalno-psihičkog života — predstavnici nekih psiholoških škola. Teolozi ga tek u novije vrijeme, pod utjecajem raznih antropoloških i socioloških znanosti, implicitno uzimaju u obzir i emocionalno respektiraju.³⁹

Moderni filozofski smjerovi, poglavito oni koji naglašuju vezu filozofske misli s pojedinačnom egzistencijom i tako filozofiji daju praktično značenje, putem životno-doživljajnih (Erlebnis), intuitivno-nagonskih (élan vital), aksiološko-etičkih (vrijednosno osjećanje) i različitih nesvjesnih snaga u životu — dakle, uglavnom neizravno — implicitno revaloriziraju ulogu srca, posebno u obliku tzv. filozofije života, koja je snažnija u praksi nego u svojim filozofskim temeljima.

³³ Nav. dj., str. 239, br. 481.

³⁴ Nav. dj., str. 325—326, br. 470—473. Usp. br. 471: »La foi est différente de la preuve... cette foi est dans le coeur, et fait dire non scio, mais credo.«

³⁵ Nav. dj., str. 236, br. 473.

³⁶ Nav. dj., str. 237, br. 479.

³⁷ Ib.: »Nous connaissons la vérité, non seulement par la raison, mais encore par le coeur: c'est de cette dernière sorte que nous connaissons les premiers principes, et c'est en vain que le raisonnement, qui n'y a point de part, essaye de les combattre... Les principes se sentent, les propositions se concluent, et le tout avec certitude, quoique par différentes voies.«

³⁸ Nav. dj. str. 236—237, br. 477.

³⁹ Evandeoski princip ljubavi u primijenjenoj teologiji, pogotovo u moralci — moral ljubavi — i u teologiji nade ozbiljno se danas uzimlje u obzir (usp. npr. Bernard Häring, *Das Gesetz Christi. Moraltheologie*). Zanimljivo je da naš Marko Marulić u svom *Evangelistarium-u* praktičnu moralu zasniva na principu i kreposti ljubavi (usp. D. Šimundža, Opći pristup Marulićevu *Evangelistaru*, u M. Marulić, *Evangelistar I*, Književni krug, Split, 1985, str. 33—34).

⁴⁰ Usp. Gabriel Marcel, *Od prihvaćanja do zaziva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1984, str. 83—86.

Svodeći filozofsko razglabanje na svakodnevne probleme, slutnje i doživljaje, moderni filozofi nužno računaju i s emotivnim područjima. Srce tako s njima posredno dobiva svoju ulogu u različitim kombinacijama. Mnogi smjerovi i njihovi predstavnici u višoj ili manjoj mjeri crpe svoje sokove iz unutarnje emotivne i intuitivne strane ljudskog bića koju tradicionalno simbolizira srce. Tako npr. emocionalisti različitih provenijencija, senzualisti, empiristi, subjektivisti, pragmatisti, pristaše iracionalnih strujanja, voluntaristi, zastupnici intuicionizma, različiti egzistencijalisti, psiholozi i praktičisti raznih nazora barem djelomično kompaktiraju sa srcem. Ako tome dodamo različita shvaćanja i simboliku srca u praktično-etičkoj i pedagoško-psihološkoj viziji odgojnog vladanja i ponašanja čovjeka, u onome što figurativnim izričajem nazivamo »odgoj i kultura srca«, vidjet ćemo kako je i danas praktično široko poimanje uloge srca u različitim shvaćanjima, područjima i doživljajima.

Ako bismo pokušali u najkraćim crtama slijediti emocionalnu venu u svim tim područjima, teško bismo izašli na kraj i u novom, većem prilogu. Mnoga suvremena mišljenja tamo od Schopenhauera i Nietzschea, preko tzv. modernizma i kršćanskog personalizma do najnovijih oblika različitih filozofskih provenijencija prešutno slijede životnu viziju intuitivno-emocionalne ingerencije na duhovna područja. Spomenimo samo pristaše egzistencijalizma, filozofije egzistencije ili egzistencijalističke filozofije, kako se zbog ponešto različitih shvaćanja različito imenuju. Svojim naglašavanjem konkretizma, dnevne i osobne stvarnosti — tu-bitka, kako bi rekao Heidegger, poglavito nutarnjih nemira, nade i patnje u čovjeku — svi oni od Sörena Kierkegaarda do Gabriela Marcela⁴⁰ implicitno vode računa i o doživljajima srca. Čovjek se u njihovim koncepcijama ne može misliti bez »logike srca«. Stavljajući egzistenciju u prvi plan, svodeći je samo na njezine manifestacije, temporalnost i psiho-fiziološka stanja,⁴¹ nužno »dodiruju« i sferu srca. Naravno, srce ima različitih utjecaja i u drugim koncepcijama, u Maxa Schelera, na primjer, u vrednovanju etičkih načela, kod Bergsona u njegovu shvaćanju nagonskoga, u intuicionističkoj funkciji bića, u predstavnika dubinske psihologije, u Freuda, Adlera i Junga,⁴² u njihovim shvaćanjima ličnosti, u Diltheyevoj filozofiji života, koja sve promatra kroz konkretnu stvarnost, itd. Neosporno je, u što ovdje ne možemo ulaziti, da srce ima značajnu ulogu na različitim razinama, jer, kako reče Schopenhauer, »što protuslovi srcu ne ulazi u glavu«.

To je, ukratko, Pasvalova ideja koja se prešutno prihvaća. Srce potiče i pokreće različite koncepcije, iako se samo i ne spominje. Kada na primjer Gabriel Marcel izriče misao: »Gdje nema nade suši se duša i ostaje bez snage«, ili kad smatra da na »vjernosti« kao »mjestu Bitka« treba graditi novu ontologiju »bez sumnjive kategorije substancije«,⁴³

•

⁴¹ Usp. Jean-Paul Sartre, *L'Être et le Néant*, nrf, Gallimard, Paris, 1966, str. 11—16, 158—172, 209—210 passim.

⁴² Za Junga je osjećaj racionalna, dok je intuicija iracionalna funkcija (usp. *Čovjek i njegovi simboli*, str. 61; usp. i str. 99).

⁴³ Usp. Gabriel Marcel, *Homo Viator*, str. 10; isti, *Existentialisme chétien*, str. 318.

implicitno računa sa spomenutom »logikom srca«. Još jasnije je srce prisutno sa svojim »svijetom gledanja« u suvremenoj filozofiji i teologiji nade. I to ne samo kod Blocha i Moltmanna. Opcija srca dominira često u fideističkim shvaćanjima i karizmatičkim interpretacijama; u mnogim suvremenim pokretima. Ponekada se ide i predaleko. Friedrich E. D. Schleiermacher, npr., i samu religiju zasniva na osjećaju ovisnosti o Beskonačnome, dok Alfred Loisy i Georges Tyrrelle polaze od »čuvstva vjere« kao potrebe za Božanskim (*indigentia divini*). Logiku srca uključuje i Max Scheler u fenomenološko »emocionalno Apriori« »temeljnih vrednota«, među koje spadaju i vrednote svetoga. One su, kaže, idealne bitnosti koje se ne mogu definirati nego samo doživjeti.⁴⁴ Slično se događa i na drugim područjima. Augustinov »nemir srca« i Pascalova »logika srca« nalaze svoga odjeka u raznim i različitim — često suprotnim — današnjim pretraživanjima i psihološkim uvažavanjima prilika, odnosa i okolnosti, u svijetu dijaloških katarzi i pluralističkih respektiranja.

ODRAZI SRCA U UMJETNOSTI I KULTURI

Srce malo ulazi u teoretsku estetiku. Umjetnost ga više odražava nego što iz njega izravno izvire. No estetička mišljenja koja grade na osjećaju i intuiciji neosporno mu omogućuju određeno mjesto i u kreativnim sposobnostima ljudske prirode. Umjetnost bi u toj viziji ne samo odražavala srce i *post factum* privlačila čuvstvene moći, nego bi se na njih i u samom činu izravno oslanjala; štoviše, iz njih bi barem djelomično i izvivala. Croce na primjer vidi izvor umjetnosti u intuiciji,⁴⁵ Bachelard u mašti i sanjariji,⁴⁶ Hartmann joj u svojoj *Estetici* otkriva nutarnje veze s bitkom,⁴⁷ itd. Bilo kako bilo, srce se tu neminovno uklapa, doduše više kao tema i simbol čuvstvenog života, s kojim umjetnost računa, nego kao jedini konstitutivni faktor.

Poznato Horacijevu — a i poslije njega — očito opće formalno shvaćanje ljepote: *lijepo je što se sviđa pogledu*⁴⁸ — prešutno upućuje na domenу srca te s onim »sviđa« otkriva da ljepota ima dublje korijenje u nutarnjem doživljaju nego u vanjskom gledanju, više u »srcu« nego u oku. To je u praktičnom životu i primjeni još uočljivije. Umjetničko se djelo ogleda u čuvstvu i osjećaju; s emocijom se začinje, doživljava i vrednuje. U tom je smislu i sa srcem povezano. To više, što se u suvremenim koncepcijama na stvaralački čin gleda kao na učinak zajedničkog čina različitih moćiju u čovjeku.

Shvaćeno u svom širokom pojmu čuvstvenosti, srce je dakle važan nadahnutelj, plastičan motiv i svojevrсни kriterij umjetničkog djela. Čovjek se kroza nj promatra i potvrđuje. Iako, kao organ ili jedno-

⁴⁴ Usp. Johann Fishl, *Idealismus, Realismus und Existentialismus der Gegenwart*, Verlag Styria, 1954, str. 204—216.

⁴⁵ Benedetto Croce, *Estetika*, Zagreb, 1960.

⁴⁶ Gaston Bachelard, *La poétique de la rêverie*, Presses Univers., Paris, 1928.

⁴⁷ Nikolaj Hartmann, *Estetika*, Beograd, 1968.

⁴⁸ Usp. Horatii Flacci, *Ep. ad Pisones*; S. Thomae Aquinatis *Summa th.* 2—2 q 27 1 ad 3.

stavni figurativni znak, ne privlači mnogo umjetnike, stalno ih se doima kao tradicionalni simbol; umjetnici su s njim povezani kroz osjećajnost, simpatije i antipacije, predanje, žrtvu i hrabrost. Široka plastika osjećaja, boja, tonova i riječi, odnosno drugih iskaza u odgovarajućim tehnikama obilno je napajana čuvstvenim dubinama bića koje tradicionalno simboliziraju impulsi srca.

Ukratko, motivika srca i njezini inspirativni poticaji poznati su u svim umijećima i kulturama. Srce, kažu, nadahnjuje i oživljava. Očito, više posredno nego neposredno. Primitivne ekspresije, naivna i folklorna umjetnost, ponekada i izravno za njim posežu — i u heraldici se može susresti — dok ga suvremena umjetnost, općenito, rijetko figurativno predočava. Radije ono u njoj emotivno progovara. U različitim oblicima, nadahnućima i obradama.

Moglo bi se, sigurno, govoriti o pojedinim razdobljima, umjetnicima i umjetničkim ekspresijama, u kojima se izravnije čuju njegovi akordi. To bi zahtijevalo nijensirana izlaganja i diferenciranu konkretizaciju. Bila bi to neiscrpna tema. Jer, srce je upleteno u različitim djelima, dramama i filmovima, u stvaralačkom naboju svih vrsta umjetnosti, u sveobuhvatnoj težnji čovjeka da svojim duhom i izrazom kultivira sebe i svoj svijet. Pod tim vidom možemo zaključiti da su se raznoliki sadržaji kulture i umjetnosti kao izraz racionalnoga i emocionalnoga u čovjeku trajno napajali i napajaju srcem, simbolom ljudskog čuvstvenog života i, kako smo spominjali, širih duhovnih obzorja osjećaja, doživljaja i misli.

U kršćanstvu je srce, u teološkoj funkciji Kristova utjelovljenja, postalo izravni simbol božanske ljubavi prema čovjeku i njezine otkupiteljske uloge u ekonomiji spasenja u štovanju Presvetog Srca Isusova. Polazeći od biblijskog i općeg kulturološkog shvaćanja, Presveto je Srce u toj funkciji simbol Kristove ljubavi i predanja, odnosno Božjega milosrđa prema čovjeku, te u tom smislu mjesto ljudskog susreta s Bogom. Čuvstveni je učinak uočljiv; u nj se slijevaju svi spasenjsko-teološki sadržaji s različitim religioznim emocijama.

Pod tim ga vidom susrećemo i u kršćanskoj umjetnosti, poglavito u njezinoj devocionalnoj namjeni. No, i središnja je linija po tome izrazita. Giovanni Bellini (1430—1516), na primjer, u svojoj poznatoj kompoziciji *Razapinjanje* aludira, izrazito jasnim lirizmom, na ulogu srca u kalvarijskoj drami. Uz Raspetoga lebde dva anđela s kaležima, skupljajući predragocijenjenu krv, osobito onu što teče iz *lijevog boka*, iz Kristova presvetog srca. (U vezi s tim je i legenda o *Svetom Gralu*, kaležu s predragocjenom krv, često spominjani u različitim umjetničkim motivima.)

U književnosti je srce izrazito prisutno. Na različite načine. Shvaćeno široko u viziji dotične kulture, ono je ne samo simbol čuvstva, emotivnosti i osjećaja, bez čega nema književnog tkiva, nego je vrlo često i nadahnutelj, motiv i predmet književnog stvaralaštva. Kad ono »zataji«, književnost gubi svoju beletrističku ljepotu, pretvara se u kroniku, znanstvenu analizu ili filozofski esej. Srce se stoga redovito smatra izvorom i

nadahnućem književnog teksta, lirskom potkom i osnovom koje iz srca i za srce tkaju i povezuju najvrednije literarne niti, emotivne naboje i stileme.

Posebno se poezija pripisuje srcu. Lirska je poanta, koliko god bila obilježena različitim vrijednostima i sredstvima, bitno obilježena svojom osjećajnošću koju emitira i razumije srce; ono je najbolje shvaća i prihvaća. Inače je mehanička, bez duše.

Kad je riječ o srcu u literaturi, mogli bismo se pozivati na sve književnosti svijeta, od starih *Veda* i *Upanišada* preko *Biblije* i *Kur'ana* do najnovijih, modernih i postmodernih nadahnuća i motiva. Dovoljno su pozati u svom emocionalnom određenju da ih nije potrebno isticati. Bit ćemo kratki i ostat ćemo samo na poznatoj ocjeni: *nema prave književnosti bez dubinske lirike srca*. Ono je — naravno, shvaćeno i ovdje simbolično — struna i gudalo, izvor i kriterij književnog stvaralaštva.

Budući da se u literaturi najviše govori o srcu kroz srce, sve što smo u ovom panoramskom pregledu o njemu rekli u njoj nalazi svoju ilustraciju i potvrdu. Čovjek je, naime, upravo u književnosti, kroz različite uspone i kulture, vrlo plastično predstavio sebe, svoj svijet, u realnosti i simboli. Srce je u svom emotivnom značenju bilo i ostalo arhetip misli i osjećaja, pa tako i književnog izraza.

U našoj je kulturi, kao što je više manje i u svim kulturama svijeta, srce mnogo plastičnije kao metafora nego kao tjelesni organ. Ono je — da završimo ovaj pregled — simbol i izraz bitnih odrednica bića. Naša ga narodna poezija uzdiže do kriterija i odredišta ljudskog smisla, zadovoljstva i sreće; postavlja ga za mjerilo svih vrednota: »Nije blago ni srebro ni zlato, već je blago što je srcu drago« — kaže narodna mudrost.

ANTHROPOLOGICAL MEANING AND SYMBOLISM OF HEART

Summary

The author explains how heart was understood in different cultures, religions and philosophies. The heart always has had varied meanings. Its symbolism is present in all cultures.